

תשובה וכפרה

להבנת המושג "סליחות" יש להקדים שתי הקדמות, האחת הבנת המושגים "תשובה" ו"כפרה", והשנייה מהותו של יום הכיפורים. בפרק זה נעסוק בהבנת המושגים "תשובה" ו"כפרה", ובפרק השני נעסוק בהבנת מהותו של יום הכיפורים.

מצות וידוי מובאת ברמב"ם פעמיים, פעם אחת בפרק א' מהלכות תשובה, ופעם שנייה בפרק ב, אך יש הבדל רב בין דין וידוי של פרק א לבין דין וידוי של פרק ב.

בפרק א [ה"א] פוסק הרמב"ם:

וידוי זה מצות עשה, כיצד מתודין אומר אנא השם חטאתי עויתי פשעתי לפניך ועשיתי כך וכך והרי נחמתי ובושתי במעשי ולעולם איני חוזר לדבר זה, וזהו עיקרו של וידוי, וכל המרבה להתודות ומאריך בענין זה הרי זה משובח.

הרמב"ם מדגיש מספר נקודות יסוד בדין וידוי:

א. "וידוי זה מצות עשה" – וידוי איננו ביטוי חיצוני של התשובה ואיננו גילוי מילתא של מחשבת הלב, אלא הוא מצות עשה, התורה קבעה שחלות הוידוי הוא רק כשמתוודה בפה.

ב. לוידוי יש נוסח קבוע מהתורה – "אנא השם חטאתי עויתי פשעתי לפניך"¹.

ג. הוידוי מורכב משלושה חלקים:

1. הכרת החטא - "חטאתי עויתי פשעתי לפניך ועשיתי כך וכך".

2. חרטה ובושה על החטא - "נחמתי ובושתי במעשי"

3. קבלה לעתיד - "ולעולם איני חוזר לדבר זה".

בפרק ב [ה"ב] פוסק הרמב"ם:

ומה היא התשובה הוא שיעזוב החוטא חטאו ויסירו ממחשבתו ויגמור בלבו שלא יעשהו עוד שנאמר יעזוב רשע דרכו וגו', וכן יתנחם על שעבר שנאמר כי אחרי שובי נחמתי, ויעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם שנאמר ולא נאמר עוד אלהינו למעשה ידינו וגו', וצריך להתודות בשפתיו ולומר עניינות אלו שגמר בלבו.

¹ הגמ' נימא לז' [לומדת נוסח זה מדרשת הפסוקים].

הוידוי המוזכר בפרק זה שונה מהוידוי המוזכר בפרק א בשלוש נקודות היסוד של הוידוי המוזכר בפרק א:

א. "וצריך להתודות בשפתיו ולומר עניינות אלו שגמר בלבו" – לעומת הוידוי שבפרק א שהוא מצוה עשה, והמתודה בלבו אינו מקיים מצות וידוי, את מצות וידוי שבפרק ב ניתן לקיים גם בוידוי בלב, אך צריך ונכון להתודות בשפתיים ולא להסתפק בוידוי בלבד.

ב. לוידי של פרק א יש נוסח קבוע מהתורה, ואילו לוידי של פרק ב אין נוסח קבוע [אמנם בהלכה ח מובא נוסח הוידוי שנהגו בו כל ישראל, אך נוסח זה אינו מחייב אלא הוא מנהג בלבד].

ג. סדר הוידוי של פרק ב שונה מסדר הוידוי של פרק א. סדר הוידוי של פרק ב הוא: 1. עזיבת החטא - "שיעזוב החוטא חטאו ויסירו ממחשבתו". 2. קבלה לעתיד - "ויגמור בלבו שלא יעשהו עוד". 3. חרטה - וכן יתנחם על שעבר". סדר הוידוי של פרק ב הוא: עזיבת החטא ["שיעזוב החוטא חטאו ויסירו ממחשבתו"] וקבלה לעתיד ["ויגמור בלבו שלא יעשהו עוד"] ורק אחר כך חרטה ["וכן יתנחם על שעבר"], ואילו בוידוי של פרק א הסדר הכרת החטא וחרטה ורק בסוף קבלה לעתיד.

ההסבר להבדלים בין הוידוי של פרק א לבין הוידוי של פרק ב הוא ששני הפרקים הללו עוסקים בשני עניינים שונים, פרק א עוסק בכפרה² ופרק ב עוסק בתשובה³. מובן שיש קשר רב בין התשובה לבין הכפרה, אך התשובה והכפרה הם שני מושגים שונים ויכולה להיות תשובה ללא כפרה ויכולה להיות כפרה ללא תשובה.

הביטוי הבולט ביותר לכפרה ללא תשובה היא שיטת רבי [כריתות ז.]. שיום הכיפורים מכפר גם לאנשים שאינם שבים ["דתניא רבי אומר כל עבירות שבתורה בין עשה תשובה ובין לא עשה תשובה יוה"כ מכפר חוץ מפורק עול ומגלה פנים בתורה ומפר ברית בשר שאם עשה תשובה יוה"כ מכפר ואם לאו אין יוה"כ מכפר"]. שיטת רבי לא נפסקה להלכה [עיי' רמב"ם הל' תשובה פ"א ה"ג] אך מפורש ברמב"ם [שם ה"ב] ששעיר המשתלח מכפר על עבירות הקלות אף ללא עשיית תשובה. הביטוי הבולט ביותר לתשובה ללא כפרה הם חילוקי הכפרות שמביא הרמב"ם בסוף פרק א. תשובה מכפרת על מצוות עשה, אך על שאר העבירות תשובה אינה מכפרת וזקוקים לדבר נוסף כדי לכפר - יום הכיפורים מכפר על מצוות לא תעשה, יסורים מכפרים על כריתות ומיתות בית דין, ומיתה מכפרת על חילול השם.

² הפרק עוסק בכפרה לסוגיה ומפורטים בו כל סוגי הכפרות ודיניהם: בהלכה א' דיון על כפרת הקרבן, כפרתם של חייבי מיתות בית דין וחייבי מלקות, בהלכה ב' דיון על כפרת השעיר המשתלח, בהלכה ג' דיון על כפרת עצמו של יום הכיפורים, ובהלכה ד' דיון על חילוקי הכפרות של העבירות השונות.
³ הלכה א עוסקת ברמות שונות של תשובה, הלכות ב-ג עוסקות בהגדרת החזרה בתשובה, הלכה ד עוסקת בדרכי התשובה, ושאר הפרק עוסק בדיני תשובה ביום הכיפורים ובשאר ימות השנה.

כדי לחדד את ההבדל בין תשובה לכפרה יש להעלות שאלה נוספת. מוני המצוות מונים את מצות תשובה במניין המצוות, אולם לכאורה מצוה זו מיותרת. אדם שעבר עבירה אינו זקוק למצות תשובה כדי לשוב מהעבירה שבידו, המצוה עצמה מחייבת אותו לשוב בתשובה. לדוגמא אדם חילל שבת כל ימי חייו אינו זקוק למצות תשובה כדי לתקן דרכיו ולשמור שבת, שהרי אף ללא מצות תשובה הוא חייב לעשות זאת מכח מצות שמירת שבת.

התשובה לשאלה זו פשוטה. מצות תשובה חלה על הגברא וחיובה עכשוי, ואילו שאר המצוות חלות על החפצא וחיובם עתידי. לדוגמא אדם שחילל שבת והחליט ביום ראשון לשוב בתשובה. מצד חיוב שמירת שבת אין לו כעת לעשות דבר, ורק כשתגיע שבת תחול על מצות שמירת השבת. אך מצד מצות תשובה הוא יכול להחליט כעת לשוב בתשובה שלמה, והוא בעל תשובה אף לפני ששמר את השבת.

דין זה מפורש ברמב"ם הפוסק [הל' תשובה פ"ב ה"א]: "ואם לא שב אלא בימי זקנותו ובעת שאי אפשר לו לעשות מה שהיה עושה אף על פי שאינה תשובה מעולה מועלת היא לו ובעל תשובה הוא". הגדרת האדם כבעל תשובה אינה תלויה באפשרות או באי האפשרות לעבור את העבירה.

לאחר שאפינו את מצות תשובה, ניתן להנגיד בינה לבין כפרה. עיקרה של התשובה הוא תיקון ההווה - שינוי זהותו של האדם, ואילו עיקרה של הכפרה הוא תיקון העבר - מחיקת החטאים והסרתם.

התשובה היא תופעה אנושית, האדם משנה את עצמו, האדם משנה את זהותו, האדם משנה את מהותו. האדם מזועזע מהחטא שחטא, מההתהום שנפל לתוכו, והוא מחליט לשנות את עצמו, ולהיות אדם אחר. החטא שאתמול משך אותו כל כך, נראה לו היום כדבר דוחה. העבירה שאתמול גרמה לו לתשוקה עזה, גורמת לו היום לתחושה של גועל ושט נפש. בעל התשובה הוא אדם שונה.

הכפרה היא מציאות אלוקית. האדם יכול לפעול בהווה, האדם יכול להשפיע על העתיד, אך האדם אינו יכול לשנות את העבר. האדם אינו יכול למחוק את העברות שנעשו, האדם אינו יכול לבטל את החטאים שבוצעו, אך הקב"ה יכול ויכול. הקב"ה יכול לכפר על האדם להפוך את חטאיו לשגגות, והקב"ה גם יכול לטהר את האדם ולהפוך את חטאיו לזכויות.

נבאר נקודה זו מעט יותר. החטא אינו תופעה עוברת אלא מציאות קיימת. החוטא פוגע בקדושה הא-להית המקיימת את העולם, ולכן החטא היא תופעה בלתי נסבלת. קדושה וטומאה הם תרתי דסתרי ושניהם אינם יכולים לדור בכפיפה אחת. החוטא דוחק כביכול את רגלי השכינה, והשכינה שאינה יכולה להדחק, שהרי שכינה זו מקיימת את המציאות, דוחה את החטא ונלחמת בו. כיוון שהחוטא אינו יכול להלחם בשכינה תוצאת "מאבק" זה הוא מיתת החוטא - אין לחטא ולחוטא קיום בעולם של קדושה, ולכן החוטא אמור למות, מיתה המאפשרת קיומה של הקדושה. אולם הקב"ה חידש דרך נוספת: כפרת החטא - הקב"ה מוחק את החטא, ו"מאפשר" את קיום הקדושה הא-להית בעולם.

נקרב נקודה זו לשכלנו באמצעות דוגמא. אדם הרג את חברו במזיד וחזר אחר כך בתשובה שלמה הכוללת הכרת החטא, חרטה וקבלה לעתיד. ההורג שינה את זהותו לחלוטין והוא אינו רוצח אלא איש ישר וטוב, אך החטא קיים - הנרצח איננו ותשובת הרוצח אינה מחזירה את הנרצח לחיים, תשובת הרוצח אינה מבטלת את החטא. מבחינת עולם המושגים הסופי שלנו חטא הרציחה קיים לנצח ולא ניתן לכפר עליו, אך הקב"ה שקדושתו היא אינסופית יכול למחוק את החטא ולכפר עליו.

על פי הבנה זו ברורים ההבדלים בין הוידוי של פרק א לבין הוידוי של פרק ב. הוידוי של פרק ב הוא וידוי של תשובה. עיקרה של התשובה היא בקבלה של החוטא לעזוב חטאו, להסיר החטא ממחשבתו, ולגמור בלבו שלא ישוב לעשות את חטאו. לפיכך פותח הרמב"ם את וידוי התשובה בקבלה לעתיד. עיקרה של הכפרה היא בתיקון העבר, ולפיכך פותח הרמב"ם את וידוי הכפרה בהכרת החטא בחרטה ובבושה שאדם מתבייש מחטאו.

התשובה היא תופעה אנושית, ולכן את וידוי התשובה אדם עושה בינו לבין עצמו. הקב"ה אינו משתתף בתהליך זה אלא רק מעיד עליו: "ויעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם" [פ"ב ה"ב]. הכפרה היא מציאות אלוקית, ולכן הקב"ה הוא שותף פעיל בתהליך זה: "כשיעשה תשובה וישוב מחטאו חייב להתודות לפני הא-ל ברוך הוא" [פ"א ה"א]. מסיבה זו וידוי הכפרה חייב להאמר בפה, בדיבור שבו אדם מדבר עם קונוהו, ולוידוי זה יש נוסח מוגדר הנלמד מפסוקים, ואילו וידוי התשובה יכול להעשות במחשבת הלב [וכדי לתת ממשות למחשבת הלב "צריך להתודות בשפתיו ולומר עניינות אלו שגמר בלבו (פ"ב ה"ב)], ואין נוסח קבוע לבטא את מחשבת הלב.

לסיכום, שתי חובות עומדות בפני החוטא. החובה הראשונה לשוב בתשובה - לשנות את עצמו, זהותו ואישיותו ולהיות אדם שהחטא אינו מעניין אותו כלל. החובה השנייה לגרום לכך שחטאו יכופר. את החובה הראשונה אנו יודעים כיצד לקיים. על האדם לקחת אחריות מלאה על עצמו ועל חייו, להחליט שהוא משנה את דרכיו, ולבצע החלטה זו. אך כיצד אדם מקיים את חובתו השנייה? כיצד אדם גורם לקב"ה לכפר על מעשיו? נקודה זו נבאר בפרק הבא.